

Acquisition of Morphological Categories and Vocabulary in Early Ontogenesis of a Czech Child

(posudok habilitačnej práce v odbore *Český jazyk*)

Autorka: PhDr. Pavla Chejnová, Ph.D.

Oponentka: prof. PaedDr. Jana Kesselová, CSc.

Doterajší výskumný záber PhDr. Pavly Chejnové je rámcovaný troma výskumnými líniami: jedna je orientovaná na výskum zdvorilosti, kooperatívnosti a pragmatiky, druhú predstavuje čeština v školskom dialógu v prostredí stredných škôl a gymnázií a tretiu rečový vývin dieťaťa hovoriaceho po česky. Habilitačná práca Pavly Chejnové je extenziou výskumov v oblasti ontogenézy reči dieťaťa raného veku osvojujúceho si češtinu. Predložená monografia je orientovaná na súvislosti medzi vývinom lexiky na jednej strane a vývinom morfológických kategórií v tzv. pre-morfológickom a protomorfológickom štádiu osvojovania si gramatiky na strane druhej. Inými slovami, objektom výskumu je morfológia češtiny v situácii, keď sa jej dieťa raného veku začína zmocňovať a (aj) vďaka nej začleňovať do jazykovo-kultúrneho spoločenstva. Protomorfológické štádium ako obdobie zrodu morfológie v reči dieťaťa znamená, že sa skúma ten výsek vývinu reči, v ktorom dieťa odhaľuje, napodobňuje a vytvára prvé pravidlá a vzorce, prvé morfológické kontrasty a prvé miniparadigmy (podľa kritérií z projektu komparatívneho výskumu ranej morfológie W. U. Dresslera, do ktorého čeština zaradená nebola). Zrod morfológie a morfológické štruktúry s atribútom *prvotné* sú hlavným predmetom výskumu, na ktorý sa nahliada vo vzťahu k lexike, k syntaxi a k pragmatike s cieľom odpovedať na otázku: ktoré faktory majú najsilnejší vplyv na vývin reči a ako navzájom spolupôsobia?

S vymedzením predmetu výskumu korešponduje metodologické východisko práce. Práca leží v priesečníku medzi Tomasellovým socio-pragmatickým prístupom a interakcionistickým prístupom. Do centra pozornosti sa vysúva predpoklad, že dieťa sa učí jazyk cez chápanie zámerov a vzorcov odpozorovaných v interakcii s dospelými a primárne si osvojuje to, čo potrebuje na splnenie svojich komunikačných potrieb. Leitmotívom práce je idea, že pragmatika ovplyvňuje vývin gramatiky. Súčasne práca metodologicky čerpá z konštruktivistického modelu. Odkrýva vzorce a pravidlá, ktoré dieťa čiastočne napodobňuje a sčasti konštruuje ako svoje vlastné vzorce verbálneho správania sa v reakcii na stimuly a v interakcii so sociálnym okolím.

Metodologické východisko konvenuje so zvolenou metódou výskumu. Z možných metód výskumu ranej reči, v ktorých sa autorka dobre orientuje, vyberá longitudinálnu metódu individuálnej prípadovej štúdie dieťaťa, ktorého reč sa skúma na báze transkriptov, doplnených o denníkové záznamy, a to v rozpätí od objavenia sa reči do 3,5 roka. V centre pozornosti je nominálna a verbálna morfológia, ktorá sa skúma v rámci prirodzeného kontextu komunikácie dospelých s dieťaťom v rodine bez vytvárania zámerne stimulujúcich situácií, ktoré by dieťa mali viesť k prejavu očakávaných aspektov morfológickej stránky reči. Rozsah materiálu predstavuje 4 166 výpovedí dieťaťa, vyexcerpovaných z interakcie dieťa – dospelý.

Celkovo sa práca vyznačuje jasne formulovaným zámerom a výskumnými otázkami, prehľadnou kompozíciou vychádzajúcou z vymedzených parametrov vývinu reči, jasnou štylizáciou zistení dôsledne založených na dátach.

V ďalšej časti posudku sa sústredím na diskusné aspekty práce P. Chejnovej, ktoré sa týkajú metodológie výskumu ranej reči aj interpretácie dát.

Autorka na viacerých miestach práce zvyrazňuje, že empiricky získaný materiál analyzuje predovšetkým z kvantitatívneho hľadiska. Sledované parametre (s výnimkou postupnosti osvojovaných morfológických kategórií) a ich operačné definície majú kvantitatívnu povahu – percentuálny podiel základných (bázových) tvarov na celkovom výskyte tvarov v transkripte, priemerná dĺžka výpovede, TTR (type-token ratio) ako ukazovateľ diverzity aktívnej lexiky, počet miniparadigiem a počet členov jednej miniparadigmy v závislosti od veku dieťaťa. Individuálna prípadová štúdia je pritom prototypicky metóda kvalitatívneho výskumu (Hendl 2005, Gavora 2007), metóda „hustého opisu“ zachytávajúca jediný skúmaný prípad veľkým množstvom dát, umožňujúci porozumieť vývin jazykového javu v komplexných vzťahoch; v prípade predmetu výskumu habilitačnej práce ide o vývin morfológie vo vzťahoch k celkovému rečovému a mentálnemu vývinu dieťaťa. To znamená, že autorka napokon zvolila zmiešaný výskum v tom zmysle, že na kvalitatívne zbierané dáta sa aplikuje hlavne kvantitatívna analýza.

Z toho plynie otázka, aké prednosti a aké limity vidí autorka práce v metodológii zmiešaného výskumu, vychádzajúc zo skúseností z vlastného výskumu?

Za jeden z kľúčových parametrov reflektujúcich vývin reči autorka pokladá výskyt miniparadigiem (súbory minimálne troch morfológických tvarov tej istej lexémy zachytené v jednej nahrávke). Ako na základe analýzy materiálu autorka hodnotí spoľahlivosť tohto kritéria, keď je zrejmé, že v rámci jednej hodiny sa niektoré tvary v produkcii dieťaťa nemusia objaviť, pretože nevznikne komunikačná potreba použiť tú istú lexému v troch rozličných tvaroch. To ale neznačí, že dieťa tvary utvorí nedokáže. Prečo je dôležité v rámci miniparadigmy sledovať tvary tej istej lexémy? Tvorenie tvarov súvisí so sémantikou slova i sémantikou gramatickej kategórie (napr. sociatívny a prostriedkový inštrumentál si deti osvojujú skôr ako napr. inštrumentál spôsobu alebo vlastností, prospechový datív skôr ako smerový datív a pod.). Zo sémantiky slova vyplýva, že sa preferenčne použije v istej morfológickej štruktúre. Autorka sama poznamenáva, že boli zachytené všetky verbálne tvary, avšak nie všetky pri jednej lexéme. Nie je zameranie na tvary tej istej lexémy príliš rigoróznou požiadavkou, ktorá v momente rečového aktu neberie do úvahy celkový vývin morfológických štruktúr (t. j. všetky gramatické tvary produkované dieťaťom, vrátane tvarov odlišných lexém)?

Celkový trend podielu základných tvarov je, prirodzene, klesajúci, hoci sa neprejavuje ani rovnomerne, ani priamočiaro. Do osvojovania a používania tvarov vstupujú podľa autorky pragmatické činitele. Tie vylúčiť nemožno, no nazdávam sa, že návrat k základným tvarom (popri celkovom prograse morfológických tvarov) má viaceré motivácie. Návrat k vývinovo starším formám (vrátane základného tvaru menných a verbálnych slovných druhov) pozorujeme na slovenskom materiáli systematicky aj v dvoch ďalších situáciách:

a) prvotná produkcia nového gramatického prostriedku je sprevádzaná prechodným ústupom už osvojených konštrukcií a návratom k základnému tvaru, a to v prospech produkcie tvaru, ktorý je pre dieťa nový a vyžaduje zvýšené formulačné úsilie;

b) návrat k základnému tvaru (nominatívu) pozorujeme pri takých formových štruktúrach substantív, v ktorých je základný tvar perцепčne menej prístupný, celkovo menej transparentný, pridaný segment sa realizuje menej zreteľným alebo intuíciou menej zodpovedajúcim spôsobom (porov. produktívny model raných tvarov typu *obal – do obalu, diera – do diery* oproti tvarom, pri ktorých pozorujeme perseveráciu k základnému tvaru nominatívu, napr. namiesto *z koberca – koberec*, namiesto *čokoládok – čokoládka*). Preto si myslím, že návrat k základným tvarom nemá len pragmatickú motiváciu, jeho príčiny sú komplexnejšie.

Dáta ukazujú rozdielne hodnoty v trende poklesu základných tvarov medzi rozličnými slovnými druhmi (kým pri menách podľa rodu 42-67%, pri adjektívach 53% a najnižšia miera pri verbách 40 %), pri zámenách má hodnota podielu základných tvarov výnimočne dokonca stúpajúcu tendenciu. Čím možno rozdiely medzi slovnými druhmi vysvetliť? Pri vymedzení básových foriem sa v prípade verb berie do úvahy 3. osoba singuláru. Pokladá sa 3. osoba sg za základný tvar aj v prípade, keď ju dieťa využíva v autoreferenčnej funkcii (teda nekonvenčne), aj keď 3. osobou sg referuje na neúčastníka komunikačného aktu (teda konvenčne)?

Na materiáli češtiny sa autorka vracia k často diskutovanej otázke vzťahu lexiky a gramatiky v ranej reči. Autorka dátami presvedčivo potvrdzuje, že hranica prvých 50 slov je dôležitá aj pre vývin gramatiky (ide o pre-morfologické štádium bez flexie, bez opozícií, len so základnými tvarmi, to, čo dieťaťu pomáha rozumieť reči a dosiahnuť komunikačné zámery, sú situačné faktory a slovosled). Ak sa usúvzťažnia údaje o vývine lexiky a vývine morfologických kategórií v ďalšom (čiže protomorfologickom) období, podáva výskum ranej reči dôkazy v prospech tvrdenia, že vývinový progres v lexike a v morfológii prebieha simultánne, alebo skôr platí, že ak sa rozvíja lexika, vývin morfológie je dočasne prtlmený a vice versa?

Z pozorovania rodu autorka vyvodzuje (s. 79), že rod nehrá najpodstatnejšiu rolu v osvojovaní si tvarov, avšak pád kľúčový. Na tomto mieste chýba bližšie vysvetlenie, ako rozumieť konštatovaniu, že rod nezohráva najpodstatnejšiu rolu. Znamená to, že nie je podstatné, či sa prvotné tvary končia na tzv. slabé alebo silné rodové koncovky a pádové tvary mien sa osvojujú nezávisle od formovej štruktúry základného tvaru?

Celkovo by si výklad pádu v jazyku, akým je čeština, žiadal sústredenejšiu pozornosť, nielen z hľadiska otázky, koľko pádových tvarov a kedy dieťa produkuje, ale aj ktoré pádové tvary si z toho, čo je súčasťou reči orientovanej na dieťa, dieťa vyberá na imitáciu a vlastnú produkciu, čím sa vyznačuje formová štruktúra prvých tvarov a aká je ich pádová sémantika. Z literatúry sú známe náhľady, že po prvej opozícii N a A má každý pád rovnakú šancu stať sa ďalším členom v postupnosti osvojovaných pádov, avšak v každom páde si dieťa preferenčne osvojuje istú sémantickú konkretizáciu pádu a istý typ formovej štruktúry. Protichodný názor hovorí, že v osvojovaní si slovanských a baltských jazykov je najdôležitejšia mikroštruktúra nominatív – akuzatív – genitív. Ktorý z názorov reprezentujú dáta autorky monografie? Na str. 86 a 87 sa uvádza postupnosť 14 pádových tvarov, akoby šlo o sukcesívny proces (hľadá sa poradie osvojovaných pádov), avšak z tabuľky dát č. 24 vyplýva, že nejde o sukcesívny, ale simultánny proces. Uvádanie exemplifikácií typu *do kelímku* vedľa adnominálneho inštrumentálu *rána židli* alebo pádu

s predložkou *kvůli plenkám* vyvoláva otázku, ako sa zohľadňuje rozdiel medzi bezprostrednou iteráciou prehovoru dospelého od produkcie, v ktorej dieťa preukazuje, že si v interakcii konštruje vlastné vzorce a pravidlá morfológických tvarov. Záver (na s. 89) – dieťa aktívne používa všetky pády – je na pozadí komplexnosti tejto morfológiej kategórie málo výpovedný.

Záver.

Spoločenská hodnota posudzovanej monografie spočíva v rozvíjaní tradície českého výskumu ranej reči tým, že sa na vlastný empiricky získaný dokladový materiál aplikujú postupy zodpovedajúce trendom a súčasnému stavu poznania v zahraničnej vývinovej morfológii, resp. morfopragmatike. V monografii sa preferuje deskriptívny pohľad na vývin reči ako súbor zachytených pozorovateľných jazykových javov, ktoré sa kvantifikujú a z hľadiska miery výskytu v reči dieťaťa v čase porovnávajú. Súvzťažnostiam medzi zachytenými dátami v rámci prípadovej štúdie, vysvetleniu príčin preferenčného výskytu prvých miniparadigiem a prvých kontrastov a interpretácii zachytených kvantitatívnych parametrov sa venuje menej pozornosti. Napriek tomu, výskum P. Chejnovovej rozhodne vedie k poznaniu reči dieťaťa osvojujúceho si češtinu, ktoré na jednej strane možno využiť v diagnostickej logopedickej praxi, na strane druhej prispieva k poznaniu morfológických aspektov vývinu reči a stimuluje ďalšie uvažovanie o metodológii výskumu ranej reči detí.

Habilitačný spis *Acquisition of Morphological Categories and Vocabulary in Early Ontogenesis of a Czech Child* PhDr. Pavly Chejnovovej, Ph.D., spĺňa požiadavky kladené na habilitačnú prácu.

Prácu odporúčam prijať na habilitačné konanie a po úspešnej obhajobe odporúčam PhDr. Pavlu Chejnovú, Ph.D., vymenovať za docentku v odbore *Český jazyk*.

Prešov 10. 9. 2018

prof. PaedDr. Jana Kesselová, CSc.
oponentka